

MARK TURNER ANALOOGIAST JA XYZ-STRUKTUURIDEST

Mida tähendab *A on B* ?

Kui me näeme, et kuhugi on kirjutatud *A on B*, siis me esimene mulje on arvatavasti see, et see on küll lause, kuid mitte normaalne, tavakeelne lause, vaid midagi, mis meenutab loogilist või matemaatilist valemit, enam-vähem sama, mis $A=B$. Siin pole üldse “sisulisi” mõisteid, need on asendatud mingite umbmääraste “muutujatega”. Ainuke, mida me julgeksime temast sellisel täiesti sisutul kujul arvata, oleks ehk see, et siin öeldakse millegi kohta midagi; kui oleme eriti julged, siis ehk seda, et siin samastatakse mingit kaht asja, millest me midagi lähemat ei tea.

$A=B$ -mõtestuses oleks tegu asjaomaste muutujate väärtuste samasusega (*Toatemperatuur on võrdne välistemperatuuriga* vms.); loogilise ekvivalentsi korral peaksid *A* ja *B* olema mitte mõisted, vaid laused ning $A \equiv B$ tähendaks nende samatõesust.

Kui me edasi kujutleme tühje positsioone *A* ja *B* täidetuna mingi keeleliselt täpsustatud ainega, nt.

substantiiv₁ nim. k. + *on* + substantiiv₂ nim. k.,

siis prototüüpseimad tarvitused, mis meile meenuksid, oleksid ilmselt

1) **väide kahe termini identsuse (täieliku sünonüümia) kohta**, tavaliselt võõr- või murde- või arhailise sõna seletusena:

Messing on valgevask

Plii on seatina

Silmakivi on vasevitriol

Lõngaõli on väävelhape

Kiivus on armukadedus

Susi on hunt

Kukulind on kägu

Dorpat on Tartu

2) **kategoriseeriv väide**, so. indiviidi paigutamine kategooriasse või alamkategooria paigutamine ülemkategooriasse:

Jüri on saarlane

Rex on bokser

Portugal on riik

Ahven on kala

Viha on emotsioon

Poeem on luuležanr.

Kui lubada, et *on*-koopulaga ühendatud substantiivid oleksid identsed (*A on A*), siis tuleks kõne alla nende tõlgendamine ka **tautoloogiadena**. Kuid kõnekeele vm. retoorikas ei tõlgendu tautoloogiavormilised väljendid) tegelikult tautoloogiadena (meenutagem nt. paljuräägitud vanasõnanäidet *Poisid on poisid* või Gertrude Steini kuulsat rida *A rose is a rose is a rose*).

A on B -vormilised väljendid on leksikaalselt (ja siis ka kontseptuaalselt) ilmselt liiga napid, et tõlgendada neid definitsioonidena selle mõiste klassikalises vaimus (st. määratlustena lähima soomõiste ja liigierisuse kaudu): *A* pretendeeriks siis defineeritava rollile, *B* ülemkategooria (soomõiste) tähisele, liigierisuse näitamine nõuaks lisavahendeid.

Kognitivistidel on *A IS B* aga metafoori “põhivalem”. Sellegi juttu alguseks meenutagem, et sellega ei mõelda, nagu oleksid kõigi üksikmetafooride verbaliseeringud nimelt ja ainult *A on B* -vormilised, vaid see on nn. kontseptuaalse metafoori üldavaldis, mis signaaliseerib pelgalt seda, et metafooris on asjasse segatud kahe eri mõistedomeeni (*conceptual domain*) elemendid, et metafoor pole põhimõtteliselt sümmeetriline ega “tööta” mõlemas suunas, vaid domeenid jagunevad oma rollilt allikaks (*source*) e. selleks alaks, kust kujundid võetakse, ja sihiks (*target*) e. selleks, millest mõtlemiseks ja rääkimiseks neid kujundeid kasutatakse, ehk kognitivistlikumas slängis öelduna: mille struktureerimiseks metafoorseid projektsioone rakendatakse. St. *A* ja *B* võivad olla põhimõtteliselt üsna igasuguse mahuga mõisted ja metafoori konkreetne verbaalne mani-

festatsioon pole üldse oluline, kuigi ta võib juhtumisi olla ka täpselt või jämedais joontes *A on B* -vormiline. Kui me lepiksime nt. kokku, et eksisteerib kontseptuaalne metafoor INIMESD ON LINNUD, siis selle esindajate hulka kuuluksid niihästi *on*-kõitmelised laused, nagu See mutt on üks igavene harakas või Tiiu on mu väike värvuke, kui ka kõikvõimalikud muuvormilised, nagu *Noh, aitab küll, lenda minema; Naine kraaksub iga päev mu kallal; Tal on täna tiivad na sorakil; See muna on praeguseks juba mäda* jpt. vms.

Seega kerkib küsimus: mille järgi meie intuitsioon otsustab, et ühed otsustused on kategoriseerivad ja teised ei ole? Ja kui nad ei ole kategoriseerivad, nagu nt. metafoori korral, siis mis vahekordi A ja B vahel (olgu nood A ja B ise siis *domeenid, skeemid, mentaalsed ruumid* vm. nimega üksused) taolised seostused esindavad? Vahekorda, mil põhinevad metafoorid, on eri uurijad nimetanud sarnasuseks, analoogiaks, ontoloogilisteks vastavusteks (*ontological correspondences*) vm. moel.

Mark Turner *A on B* -struktuuridest ja analoogiast

Põhiliselt neile struktuuridele on pühendatud Turneri raamatu "Reading Minds" (1991) 6. peatükk. Raamat kuulub Turneri blendi-eelsesse arenguetappi, ühtlasi kogu metafoori-kognitivistika sesse arenguetappi, kus kognitivistlik koolkond ei tundnud end veel piisavalt kinnistununa ning selle esindajad kulutasid hästi palju ruumi ja energiat võitlusele traditsionalistlik-objektivistlike jt. "seniste" vaadete kriitikale ning omade vaadete ainuõigsuse tõestamisele. Nii alustab ka Turner oma *A on B* -lausete käsitlust väitest, et need on tüüpilised kategoriseerivad otsustused ja et kognitivistlik vaateviis on põhjalikult muutnud meie arusaamist kategooriate loomusest. Traditsioonilise vaateviisi järgi on kategooriad asjad, mis eksisteerivad looduses objektiivselt ja jäigalt etteantuna, meie mõistus kehtestab meie kehast mööda minnes välismaailmaga otsekontakti, loob seal eksisteerivaist kategooriatest nii- või teistsuguse mentaalse pildi ning tajub ütlusi tõestena, kui need vastavad objektiivsete kategooriavahekordadele, ja vääradena, kui meile on pakutud midagi kummalist, kujutluslikku, poeetilist või heuristilist.

Selleks ajaks, nagu teame, oli juba ilmunud George Lakoffi raamat "Women, Fire, and Dangerous Things" (1987), mis on pea tervenisti pühendatud kategooriatele ja nende liikidele (puukujulised, Roschi prototüüpidele tuginevad, radiaalsed, hägused või udused (*fuzzy*) jm.) ning kus on alatasa rõhutatud fundamentaalset rolli, mida metafoor ja metonüümia mängivad inimlike kategoriseerimisvahendite hulgas. Samal 1987. aastal oli ilmunud veel teinegi tähtis kognitivistlik teos — Mark Johnsoni "The Body in the Mind", kus on juttu mitmesuguste füüsilise maailmaga suhtlemisel tekkinud nn. imidži- või kujundiskeemide (*image schemas*) tähtsast rollist inimese kogemusterviku liigendamisel üldse (sh. metafoorse mõtlemise allikaina) ning vaadeldud lähemalt kaht fundamentaalset imidžitüüpi — ruumilisi sisalduvus- jm. suhteid ning jõuga seonduvaid geštaltstruktuure ja konkreetsemaid imidžiskeeme. [Jõugeštaltide referaat Johnsoni põhjal sisaldus meie ühes teises memos.]

Ja Turner kordab veel omasoodu, et tegelikult on primaarsed just imaginatiivsed projektsioonid (*mappings*), mis loovadki kategooriaalseid struktuure, need struktuurid võivad juurduda (*become entrenched*) nii sügavalt, et nende aluseks olevad projektsioonid muutuvad teadvusele märkamatuiks.

Turner märgib laia üldterminiga *analoogiad* kõiki selliseid *A on B* -tüüpi seoseid, mille kaudu üht mõistet mõistetakse teise mõiste terminites; metafoor on siis samuti üks liik analoogiaid (milline nimelt, seda Turner siin ei täpsusta).

Inimene, ütleb Turner, moodustab kategooriaid seetõttu, et see on evolutsiooniliselt otstarbekas, kuna suurendab sobivust? kohastumist? (*increases fitness*). Evolutsioonilised ja kultuurilised jõud on need, mis meie kategooriate süsteemi paika panevad. Analoojaseoste ja kategooriaalsete seoste vahel pole mingit dihhotoomilist erinevust, vaid meie meeles on pidev skaala või gradient, mille ühes otsas paiknevad ülijuurdunud, mittekreatiivsed seosed, mida me tajume paratamatute, tegelike, õigetena, st. kategooria-suhetena, teises otsas aga seosed, mida me ehk üldse ei suuda mõtestada. *John on mees* tundub meile kategoriseeriva seostusena, *Keel on viirus, Ilu on tõde, Laps on peegel* aga analoogiatena. Juurdumuse astmed võivad samuti erineda. Tava esitada asju personifitseeritult on juurdunudum kui tava seostada soove söögi-joogiga (keegi on nt. teadmistenäljas või *januneb* kellegi armastuse järele), sellest veel vähem juurdunudum on tava rääkida elust kui näitemängust, aga nt. väidet *Aeg on võrdhaarne kolmnurk* pole võimalik õieti mingil viisil mõtestada.

Küsimus on seega mingi seose juurdumuse astmes.

Meil on harjumus kujutleda ja kujutada meest kivina ja naist lillena, aga kui meil oleksid nt. loendid

agaat	maarjalill
türkiis	petuunia
granaat	pojeng
kvarts	roos
mees	naine

siis üleminekul kummagi rea viimasele liikmele me tajuksime kongnitiivset “jõnksu” või hüpet.

Kuna aga tegu pole mitte dihhotoomia, vaid gradiendiga, siis on meie kategooriate süsteem mitte järgalt etteantud, vaid dünaamiline ja muutuv moodustis ning analoogiate surve on üks faktoreid, mis neid muutusi põhjustavad.

Turner kõneleb ka klassikalistest puukujulistest kategooriasüsteemidest ning Eleanor Roschi avastatud prototüüpsusest ja kategoriseerimise põhitasandist. Jutu põhituum on tavakeeles öelduna selles, et kui mõistete *A* ja *B* vahel on piisav semantiline distant, siis tunduvad neid seostavad *A on B* -väited analoogiatena; kui mõisted on sisult väga lähedased, siis tunduvad nende *on*-seostused vääradena; ehk “Roschi keeles” öelduna: **head kandidaadid analoogiatena tajumiseks on seostused põhitasandil või ülalpool seda, allpool põhitasandit aga mitte.**

Turner märgib *on*-seoste kontseptuaalset kirevust. Nende abil saab moodustada mitte üksi **kategoriseeringu** ja **analoogiaid** (sh. **metafoore**), vaid ka mitmeis muis kvaliteetides mõtestuvaid seoseid, nt. **samastusi** (*Kaks on neli poolt*), **definiitsioone** (*Varss on noor hobune*), **klassipaigutusi** (*Peeter on mees*), **inferentse** (*Lipitsemine on hirm*), **kausaalseid väiteid** (*Ignorantsus on õndsus; An open box is an empty box*).

[*on*-predikatsioonidega laused võivad põhimõtteliselt olla ka metonüümiad, kuid Turner ei maini — ja muidugi siis ka ei käsitle — seda võimalust.]

Eriliigi seoseid moodustavad need, mida on uurinud Gilles Fauconnier ja kus *on* ühendab **kahte eri mentaalsesse ruumi** kuuluvaid objekte (*Jüri Järvet on kuningas Lear*).

Teoloogilises slängis võivad ütlused, nagu *Jumal on tõde*, *Jumal on valgus*, *Jumal on armastus* tähendada analoogiaid või samastusi või mõlemat ühtaegu.

Me tajume kategooriakonflikte (teisiti öeldes, seostuste kuulumist analoogiate hulka) põhitasandist ülalpool ilmnevate atribuudi- või tunnusjoone-konfliktide põhjal: ülalpool põhitasandit on mingi kategooria, mis sisaldab üht seostatud mõistet, kuid mitte teist.

Analoogiates võivad toimuda näiteks järgmised vm. samastused:

FÜÜSILINE OBJEKT = MITTEFÜÜSILINE OBJEKT: *Mõõdukus on siidpael, mis jookseb läbi kõigi vooruste pärlikee; Adjektiiv on sõnaliikide banaanikoor*

ISIK = MITTEISIK: *Vanasõna on kogemuse laps; Sa oled see, mida sa sööd*

AJAVAHEMIK = MITTE-AJAVAHEMIK: *Vanaiga on naise põrgu; Ilu on end peeglist vaatav igavik*

KEELELINE STRUKTUUR = MITTEKEEL: *Kunst on vale, mis võimaldab mõista tõde (Picasso); Elu on vastamata küsimus (Tennessee Williams)*

Elu on mõiste, mida näib olevat võimalik seada analoogiavahekorda millega iganes; kuid kõik need seostused taanduvad ikkagi mõnede toodud vm. tunnusekonfliktidele.

Analoogiaseosed on eritingimustel võimalikud ka siis, kui *A* ja *B* on sama ülemkategooria liikmed. Nt. me võime öelda *Leopard on tiiger*, kui tahame rõhutada just nende sarnasust;

võime öelda *This Pekinese is a Doberman* teatud konkreetse paleekoerakese kohta, kes käitub raevuka dobermanina;

võime intonatsiooni abil anda mõista, et lause *Sam on lihunik* ei tähenda Sami elukutset jne.

Piirjuhuks taoliste analoogiate hulgas on nn. vanasõnalistes apoftegmade, so. kujunditute, triviaaltõdesid edastavate ütluste hulgas sagedased kvaasitautoloogiad, nagu *Elu on elu; Sõda on sõda; Äri on äri; Poisid on poisid* jts. Viimane neist on sageli uurijate, sh. kognitivistide tähelepanu köitnud (Gibbs oma raamatus “Poetics of Mind”, lk. 345 nimetab seesuguseid *kollokviaalseteks tautoloogiateks (colloquial tautologies)*).

Turner mainib, et *A*-komponent subjekti- ja predikaadipoolel mõtestub sel juhul erinevalt, ja toob järgmise näite.

Kuski seltskonnas aetakse sentimentaalset juttu, mille käigus öeldakse lauseid, nagu *Children are treasure*, *Peace is treasure*, *Silence is treasure*, *Love is treasure*, ning keegi küünikust võllaroog pistab vajalike rõhkude ja intonatsiooniga: **Treasure is treasure!** — siin on 1. *treasure* midagi materiaalselt (raha, juveelid vms.) ja 2. *treasure* tähendab väärtust mingis üldisemas mõttes.

[Taolistes apoftegmadest saavad A- ja B-komponent lisaks muule ilmselt ka erineva kvantifikatsiooni: A-pool hakkab tähendama ‘see A (= sõda, äri, loll, ...) siin, millest/kellest juttu’ ja B-pool ‘B (= sõda, äri, loll, ...) kui kategooria esindaja üldse’.]

Kui üht A on B -seoses olevaist mentaalsetest mudelitest on radikaalselt muudetud (*Romb on viltulükatud ruut*; *Leopard on tiiger, kel on triipude asemel laigud*), siis meie meel võib tõrkuda käsitamast saadud analoogia, kuna see meenutab vormilt pigem definitsiooni (eeldades, et definitsioon määratleb mõiste olulisi külgi).

[Turner seletab seda järgmise kauni näitega: kui ma ei tea, mis on Titaan, ja sina tead ja ma küsin sult “Mis on Titaan?” ja sina ütled “See on just seesama mis kuu” ja sa ei mõtle, et see tiirleb ümber Maa, ja mina ei mõtle, et sa niimoodi mõtleksid, sest ma tean, et me mõlemad teame, et Maal on üksainus kuu ja selle nimi ei ole Titaan, siis ma võin süüdistada sind, et sa pole vastanud küsimusele täielikult, sest sa oled jätnud välja ühe asja, mida ei tohiks välja jätta, kui sa defineerid meie päikesesüsteemi kuid — nimelt et nad tiirlevad millegi ümber.]

Turner peatub lühidalt ka A on B -lausetega seonduvail nn. **pragmaatilistel efektidel**. Kui keegi ütleb *Inimene on loom* ja peab silmas kategooriaotsustust, siis rikub ta kvantiteedi maksiimi, sest meie mentaalne taust on seadistatud niimoodi, et me tajume seda vaikimisi analoogiaotsustusena, metafoorina. Et saavutada adekvaatset mõistmist, pidanuks ta lisama nt. “bioloogilises mõttes”, “etümoloogiliselt” vmt. Kui taas eeldada, et vastuvõtja võiks seda väidet vaikimisi tajuda nimelt kui kategooriaotsustust, meie aga pidasime silmas analoogiat, siis tuleks lisada midagi abistavat, nt. *Vihaleatud inimene on loom*, *Inimene, kui tal ei lasta magada, on loom* vmt. Või kui keegi ütleb *Kollane kanaarilind on lind*, siis rikub ta taas kvantiteedi maksiimi, sest on esitanud liigset teavet, kuna **iga** kanaarilind on lind ja kollane kanaarilind on kanaarilind. Kuid see lause võib saada normaalseks, kui keegi on kollase kanaarilinnu (nt. tema väiksuse tõttu) eksikombel mingis kontekstis arvesse võtmata jätnud. Näiliselt liiane ütlemissviis võib olla põhjendatud ka siis, kui tahetakse rõhutada kategooria mõne erandliku või marginaalse liikme kuulumist kategooriasse — sel juhul lisatakse tavaliselt sõnu nagu *ka, isegi* jmt.: *Ka president on inimolend*.

[Marginaalse liikme rõhutatud sissevõtud kategooriasse kui ka kategooriast väljaarvamised on päris sagedased ka vanasõnades : vrd. *Kopikaski on raha / Kopikas pole raha; Ka kiisk on kala / Kiisk pole kala* jts.]

Lühidalt puudutab Turner ka rohkelt diskuteeritud **vahekorda sarnastuse ja samastuse vahel** (ehk võrdluse ja metafoori vahel). Neid vorme on osa uurijaid pidanud sünonüümseteks (“metafoor on elliptiline võrdlus”), osa aga printsiipsaalselt erinevaks. Turner leiab, et põhitasandil (ja ülalpool seda) on samastav ja sarnastav vorm üldiselt sünonüümised (*Aeg on nagu raha ~ Aeg on raha*), allpool põhitasandit aga mitte: siin püüab A on B -ütetus võtta esmalähenduses definitsiooni kvaliteeti ja sarnasuse rõhutamiseks on võrdlusvorm (*Maarjalill on nagu petuunia*) sobivam kui samastav vorm (*Maarjalill on petuunia*).

Kategoriseerivate, aga ka analoogiaotsustuste vormistamisel kehtib vaikiv põhimõte “the target comes first and the source comes second” (lk. 144). A on B -väljendite pööramatuse / pööratavuse probleemi kaudu jõuab Turner segaste vahekordadeni lause paljude liigendusplaanide vahel, nagu:

1) **target / source** -liigendus (kattub vist mõisteliselt *tenor / vehicle*-liigendusega; mulle pole kuigi selge, kuhu see liigendusplaan laieneb väljapoole metafoori ala ja mis tähenduses siis mõtestub);

2) **subjekt / predikaat** -liigendus tavagrammatikas;

3) **topic / comment** -plaani liigendused (kus on kasutatud märksõnu, nagu **aktuaalne süntaks, infostruktuuriline liigendus, funktsionaalne lauseperspektiiv, psühholoogiline subjekt ja predikaat** jm.);

4) **argument / predikaat** -liigendused ja “süvapäänd”-perspektiiv nn. semantilises süntaksis.

Turner märgib, et inglise keel oma jäigalt grammatilistele vahekordadele orienteeritud sõnajärjestusega ei ole kuigi hea platvorm grammatilise ja aktuaalse liigendusplaani suhete vaatlemiseks. Näitelauseid *His property is garbage; His idea is a joke; His project is hell; His contribution is trash* jms. lubavad inversiooniefektidega kaasnevaid tähendusmuutusi igatahes kenasti demonstreerida. Ma ei tea küll, kas pöörete tõlgendatavusvõimalused on inglise ja eesti keeles samad, ja kas metafoorse tõlgenduse

motivaatoriks on ainult see, et *B*-positsioonist leitakse mõiste, mis on üldtuntud “allikas” (st. metafoor), nagu Turner ütleb, või lisaks ka seaduspära “abstraktsem on sihtdomeen”.

Näiteks eri tõlgendusvõimaluste kohta:

Tema varandus on sõnnik ~ Sõnnik on (see) tema varandus:

1) kumbki on halvustav ütlus kellegi varanduse kohta, mida loetakse sõnnikuks (st. väärtusetuks, põlgusväärseks vmt.);

2) kumbki on ütlus sõnniku kohta, mille väärtust hinnatakse positiivselt (nt. orgaanilise väetisena); vrd. eesti vanasõnu *Sõnnik on põllumehe kuld ~ tarkus; Sitt on leib ~ leiva ema* jpt.

Taolised hinnangulise sisuga väljendid kätkevad küll teisalt kõiki raskeid ja põhimõttelisi probleeme, mis seonduvad figuratiivses kõnes nähtuvate modaliteedinihetega (antud juhul predikatsiooni aksioloogilise laadiga), alates sellest, kas taolisi modaliteedivahetusi peaks üldse peetama troopideks, ja kui, siis kas metafoorideks või metonüümiateks või nende liiteks.

*

See kõik, sh. jutt *on*-seoste rikkalikust semantilisest variaablusest, on väga kena, kuid probleem või pigem müsteerium, millele ma olen kaua ja tulemusteta lahendust otsinud, on see:

milline on predikatsiooni vahekord parallelismiga?

N. Arutjunova (1979) on väitnud midagi täiesti usutavat: süntaktiliselt täidab metonüümia põhiliselt identifitseerivat, teemat fikseerivat funktsiooni, metafoor aga predikatiivset funktsiooni. Ligikaudu sedasama on öelnud ka mitmed kognitivistlikud autorid. Näib seega, et süntaktilise predikaadi positsioon peaks olema üldse verbaalse metafoori kõige kaitstum varjupaik, kust teda ei aja ükski looduspõhine ära (või kui teda seal ei leidu, siis ei leidu teda enam kuskil). Kuid nt. vanasõnad näitavad metafoori hämmastavat rännu- või vormivõimete. Demostreerime seda paaril eesti näitel (osa alltoodud lausetest on tegelikud folkloorsed tekstid, osa minupoolsed eventuaalsed improviseeringud).

1. Ütlused, milles kõrvutatakse poisslast (ilmselt siht) ja täkutsälg (ilmselt allikas):

- *Poisslaps ja täkutsälg*

Poisslaps või täkutsälg

— laused on süntaktiliselt erandlikud, pooled on kokku köidetud sidesõnaga *ja* või *või*; neid võib pidada “iseendiks” (ja lauset süntaktiliselt puudulikuks, elliptiliseks) või siis *on*-koopula mingeiks “poeetilisteks sünonüümideks (sel juhul oleks lause süntaktiliselt normaalne).

- *Poisslaps — täkutsälg*

— siin on süntaktiline määramatus juba täielik: poisslapse ja täkutsälu seost ei täpsustata mitte mingil viisil.

- *Poisslaps on täkutsälg*

Poisslaps on nagu täkutsälg

Poisslaps on sama mis täkutsälg

— neis lausetes paikneb allikkomponent *täkutsälg* predikaadipoolel, lõppvormistus on kas nominaalmetafoorne, sarnastav või samastav.

- *Poisslaps ja täkutsälg on sama ~ üks*

Poisslaps ja täkutsälg on mõlemad vallatud

— tekstid on koondlausevormilised; nii siht kui ka allikas on formaalselt esitatud subjektipoolel, predikaat loeb nad sarnasteks või samasteks, või siis annab tunnuse(d), mille poolest nad sarnased on (st. *ground*-komponendi). Koondlause on juba osalis-parallelistlik struktuur.

- *Kaks vallatud asja on ilmas: poisslaps ja täkutsälg*

— siin on pilt eelmiste näidetega võrreldes umbes vastupidine: parallelistlik sõlm asub tervikuna predikaadipoolel ja haarab nii sihi kui ka allika; sellele eelneb veel “eelpredikatsioon”, kus öeldakse, et vallatud asju on teatud arv; teemasse jääb õieti ainult allikat ja sihti siduv “geneeriline” või *ground*-komponent.

- *Poisslaps on vallatu, täkutsälg on peru*

— siin valitseb juba täielik rindlauseline sünonüümiparallelism.

2. Ütlused, milles kõrvutatakse last (ilmselt siht) ja koera (ilmselt allikas):

- Vanasõna *Lapse külm või koera nälg* (EV 5495) vormivariante:

Lapse külm, koera nälg (Lai)

Lapse külm ja koera nälg (Han)

Lapse külm ehk koera nälg (Kaa)
Lapse külm või koera nälg (HJn)
Latse külma või peni nälgä (Trv)
Koera nälg ja lapse külm on üks (Krj)
Lapse külm ja koera nälg on üks (Kuu)
Lapse külm ja koera nälg, see on üks (Kul)
Lapse külm ja koera nälg üeldakse üks olevad (Tor)
Lapse külm ja koera nälg on ühesugused (Ris v. HMD)
Lapse külm ja koera nälg öeldakse ühesugused olema (Lai)
Lapse külm ja koera nälg on ükskõik (Krj)
Lapse külm ja koera nälg, need on alati (Mär)
Lapse külm ja koera nälg ei paista välja (Käi)
Kes lapse külma või koera nälga teab (Saa)
Lapse külm või koera nälg, kes seda enni kuulnd on (Emm)
Lapse külma ja koera nälga, neid põle keegi kuulnd (Rid)
Lapse külm ja koera nälg, kis seda usub (Tor)

Umber samad töötused tehakse ka kombinatsiooniga *Koera külm ja lapse nälg*, lisaks siin veel:

Koera külma või lapse nälga nüüd võib tähele panna (Hää)

- Lapse ja koera seostusi laiemalt (konkreetsmaid variante näitamata):

Lapse külm ja koera nälg on üks
Lapse häda ja koera häda oleva üks ja seesama
Lapse ase, koera ase
Lapse nahk ja koera nahk
Lapse jalad — koera jalad
Koerale vorsti või lapsele kanni
Laps ja koer ei väsi iialgi
Lapsel on koera soe juures
Laps narmus, koer karvus
Koera hammast ega lapse perset ei ole uskuda
Kõhna pinni ei massa pitä, kõhna last ei tasu soeta

Vt. võrdus- ja võrdlusevormide jaotust laiemas plaanis ka meie saidis ptk. 1.3 tehtud süntaktilis-modaalse liigituskatse põhjal (klass C):

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem1.htm#N132c>

Mark Turner nn. XYZ-struktuuridest

XYZ-malli (mida Turner lahtiseletatult mõistab vormina 'X is Y of Z') näiteid leidub ohtralt kogu rahvusvahelises vanasõnavaras. Eesti ütlustest esindavad seda vormi näiteks:

Habe on mehe au
Suu on südame mõõt
Naine on maja lukk
Laiskus on kuradi peapadi
Vaene on rikka roog
Mees on naise pea
Ettevaatus on tarkuse ema
Haigus on surma käsk [= käskjalg]
Lukk on looma vari
Tõnisepäev on talve hari
Tamm on talupoja raud
Lapsed on vaese varandus
 jpt.

Need on valdavalt üldistavad laused, kuigi vahel võib olla problemaatiline otsustada, mis just üldisus-kvantori all peaks seisma.

Turneri huvi XYZ-ütluste vastu on olnud kestev. See algab juba raamatuga “Death is the Mother of Beauty” (1987), mis käsitleb sugulussuhte-metafoore (need metafoorid ongi enamasti XYZ-vormilised). Eriti põhjalikult on XYZ-mallist juttu raamatu “Reading Minds” (1991) 9. peatükis, põgusamalt ka Turneri uuemasse, “blendi-perioodi” jäävais töödes “The Literary Mind” (1996: 104–109) ja “Figure” (1998: eriti 52–55), möödaminnes veel mõnes koos Gilles Fauconnier’ga kirjutatud artiklis ning uuesti üsna põhjalikult Fauconnier’ ja Turneri uusimas raamatus “The Way We Think” (2002). Ma refereerin siin Turneri vaateid XYZ-lausetele põhiliselt raamatu “Reading Minds” põhjal.

Turner alustab viitega Aristotelesele (Luulekunstist, 1457b; siinsed tsitaadid Jaan Undi tõlkes):

b16: Taolisuseks aga nimetan ma seda, kui teine on esimese suhtes samasugune nagu neljas kolmanda suhtes: <luuletaja> võib öelda teise asemel neljanda ja neljanda asemel teise.

b20: Näiteks on joogikauss Dionysose suhtes samasugune nagu kilp Arese suhtes, niisiis võib joogikausi asemel öelda “Dionysose kilp” ja kilbi asemel “Arese joogikauss”.

b22: Või vanadus elu suhtes ja õhtu päeva suhtes: niisiis võib õhtu asemel öelda “päeva vanadus” või nii nagu Empedokles, ja vanaduse asemel “elu õhtu” või “elu loojang”.

[Nagu näha, on taolistes kolme substantiivi ühendites, kus keskmine on genitiivis (või inglise keeles lingitud 3. substantiiviga *of*-sõna abil), tihti (kuigi mitte tingimata) tegu kahe eri domeeni elementidest koostatud struktuuriga, st. põhimõtteliselt siis parallelistliku struktuuriga.

Taolist parallelismi allik- ja sihtskeemi vahel (muidugi domeenide ja skeemide nimesid kasutamata) on mitmed inimesed juba 1960-ndail aastail tavatsenud tähistada teatavate 4-kohaliste valemitega, nagu

A : B :: C : D

vm. tehnilistes variantides — nii nt. Peter Seitel vanasõnade sisustruktuuri analüüsides või Elli-Kaija Kõngäs-Maranda mõistatuste struktuurianalüüsides. Algselt pärinevad nood vististi Claude Lèvi-Straussi struktuuralsest antropoloogiast.

Toome näiteks Ida vanasõna *Leopard ei saa oma tähne ära muuta* liigenduse Seitelil: A on ‘leopard’; B on ‘tähnid’; C oleks ‘inimene’; D oleks ‘pahed’ või ‘iseloомуjooned’ vms. See on niisiis sententsiaalmetafoor, ainult allikskeemi elemendid on sõnaliselt manifesteeritud, sihtskeem jääb tervenisti “metafoorigrammatika” ja/või konteksti põhjal mõistatada.

Ka nominaalmetafoori võib niimoodi tähistada, sest ka tema on ju lõppeks mingi ühend kahe maailma fragmentidest, kuid siin on verbaliseeritud juba neist mõlemast pärit elemente: *Sally on jäätükk* — A on siin ‘Sally’, C on ‘jäätükk’, B ja D jäävad mõistatada. Jäätükk on salientselt ‘külm’, see võiks olla siis D; sellele peab inim- või Sally maailmas vastama mingi B — kujuteldavasti siis ‘tundetu’, ‘frigiidne’ vms.]

Veel eri kombinatsioon allik- ja sihtmaailma elementidest on realiseeritud XYZ-struktuurides: ühest domeenist on verbaliseeritud kaks elementi ja teiselt ainult üks, seega tuleb ära mõistatada “puuduv neljas”, mida Turner tähistab sümboliga W.

- *Raha on kurjuse juur*

Raha on kurjuse suhtes nagu juur mingi W suhtes. W positsiooni asub loomulikult viisil mõiste ‘puu’ või ‘taim’. Juur annab taimetele toitu, kasvatab teda, hoiab ta elus jne. Neist kolmest elemendist tuletatakse meie intuitsioon väite, et raha sigitab või toidab või hoiab elus kurjust. W-mõiste “äratähistamine” on õieti mõnevõrra liiane operatsioon, sest ütlusest peab olema juba pelga *juure* abil aru saadud.

- *Surm on patu palk*

Surm on patu suhtes nagu palk W suhtes: me mõistame jälle, et W-mõisteks sobiks olema nt. ‘töö’.

Turner rõhutab, et siin ei saa tähendusi välja lugeda otse sõnadest, lause ainult suunab ja juhendab meid, lükkab meid õige mõtestuse poole — ja tähenduse skitseering pole samuti täpne ja definiitne, vaid skemaatiline või nagu ta ise ütleb, skeetaalne. Ja selle tähenduse tuletamiseks me peame mängu panema heakese jupi oma üldistest teadmistest maailma kohta. Siin (lk. 206) ütleb Turner selle vägeva aformismi, mida ta kordab ka raamatus “The Literary Mind” (1996) ja ehk mõnes kohas mujalgi: “All reading is reading in.” St. meil ei õnnestu keelelisest lausungist midagi mõistlikku välja lugeda, ilma et me sellesse suure hulga oma teadmisi enne sisse loeksime.

Turner ütleb: mõned XYZ-laused võivad sisaldada stampe ja olla nende kaudu kergemini äraarvatavad, teised võivad olla novaatorlikud ja nõuda seega rohkem mõttetööd. *Kurja juur* või *patu palk* on juba ise omaette mõtestuvad stambid, st. mingis mõttes XYZ-struktuuri fragmendid. Nad pole sellistena isegi veel mitte predikatiivmetafoori predikaatkomponendid, vaid just nimelt **genitiivstruktuurid**, igatahes aga juba sel kujul semantiliselt mitteliiased või kokkusobimatud, st. nad irriteerivad meid otsima endi äramõtestamiseks kaht eri mõistedomeeni, kust neid esinduv mikstuur võiks pärineda, ja puuduvaid lülisid skeemidele, kuhu nad võiksid kuuluda.

“Reading Minds” (9. ptk.) toob lisanäiteid taoliste 2-sõnaliste (genitiiv)struktuuride kohta:

- *eelarve lagi* (*budget ceiling*)
diskodžoki (*disc jockey*)
kaardihai (*card shark*)
tuletorm [= turmtuli] (*fire storm*)
ajukramp (*brain spasm*)
auhinnasõda [= sõda auhindadele] (*price war*)
jmt.

On XYZ-lauseid, ütleb Turner, mis on mittestampsed ja innovatiivsed, nagu näiteks

- *Edevus on mõistuse vesiliiv* (*Vanity is the quicksand of reason*)

[Turner arvab siin, et meie mõtted võiksid kanduda puuduvat lüli otsides vales suunas ja hakata seostama vesiliiva nt. kõrbega. Ma ei usu, et selline viga oleks kuigi tõenäoline. Taas peab kahetsema, et kognitivistlikud metafooriteoreetikud ei rõhuta oma tõlgendamisprotseduure skitseerides peaaegu üldse metafooride aksioloogilist, hinnangulist külge. Ka siin vesiliiva juures kujutlen palju reaalsemana mitte ontoloogilise, vaid just aksioloogilise suunaga otsingut: on see midagi head? on see midagi paha? Ja kui meil ka pole isiklikke kogemusi vesiliivadega, siis me oleme neist kaunis kindlasti kuulnud või lugenud ja meile meenub kindlasti otsekohe, et nad on salakavalad, siiseimevad, seega hukutavad — seega on võimalik W-positsiooni täitmine mõistepupiga ‘teekäija’ vms. ilma mingeid eelnevaid eksirännakuid sooritamata.]

Kuna kognitivistid tänini TEEKONNA-metafoore (ELU ON TEEKOND, ARMASTUS ON TEEKOND vmt.) hirmsasti armastavad, siis leiab Turner ka vesiliiva-lause jaoks kontseptuaalmetafoorse üldavaldise MENTAALNE PROGRESS ON TEEKOND .

Turner toob näited

- *Lapsed on vaese varandus*
- *Seks on vaese ooper*

ja räägib “**puuduva liikme**” **vastutoimest** (*backlash*), mis sisuldasa on samuti aksioloogiliste märkide vahetus. Tavaliselt on vaese olukord ilmselt märgistatav kvalitoriga ‘halb’ ja rikka oma kvalitoriga ‘hea’: vaene pole võimeline harrastama kvaliteetset elu ja sotsiaalselt väarikat eneseteostust, vaid peab rahuldama primitiivsemate kompensaatide ja surrogatidega: seks on talle ainus kättesaadav meelelahutus ja lapsed varanduse aseaineks. Meile võib aga pähe tulla vastassuunaline “diagonaalne” mõttekäik: vaene rikas, ta pole varandust ahnitsedes märganudki, et rikub elu loomulikke printsiipe, püüdes asendada lapsi rahaga!

[XYZ-ütlustest näib üldse paistvat välja mõningaid selgepiirilisemaid allsarju.

- **Surrogaatide allsari** ongi üks neist. Turneril leiduvad veel näited, nagu
Töö on töömehe kapital
Tänulikkus on vaese mehe tasu

Või eesti vanasõnadest:

Kukk on talupoja kell
Tamm on talupoja raud
Sits on sandi siid
Kusi on kuningamehe (st. soldati) *rohi*

Siin näib tõepoolest, et ei kõrvutatagi täpselt just **rikka ja vaese** elustandardit, vaid **normaalset ja marginaalset** standardit. Kuid ütlustes aksioloogilist märgistust pole arhailises aines igakord sugugi kerge ära arvata: kas nt. kell on liigne luksus ja normaalseks ajamõõtmiseks piisab kukest küll, või loetakse kukke ikkagi kella primitiivseks aseaineks?

- **Sugulussuhete allsari**, mida Turner käsitles raamatuss “Death is the Mother of Beauty” (1987), on teine ja kindlasti veelgi palju suurem. Eesti vanasõnadest esindavad seda näiteks:

Ettevaatus on tarkuse ema
Laiskus on kehvuse vend
Õnnetus on hooletuse vend
Kordamine on tarkuse ema
Heinamaa on põllu ema
Hooletus on õnnetuse ema
Sisalik on ussi vennapoeg
Hirm on armu ema
Sõnnik on leiva ema
jpt.

W mõtestub siin kõikjal siis 'lapseks'. 'vennaks' vm. sugulasisikuks.

Kasvõi *ema*-metafoorid on hea kinnitus Turneri väitele, et XYZ-struktuur viitab tõlgendussuunale vaid ligikaudu. Olenevalt konkreetseist domeenisuhetest ja konkreetsest kujundileksikast võib *ema* mõtestuda nt. eelkõige kui

- ★ põhjustaja, generaator (*Hooletus on õnnetuse ema*) või
- ★ tagatis, garant (*Sõnnik on leiva ema*) või
- ★ algus, lähtepunkt (*Ettevaatus on tarkuse ema*) või
- ★ hooldaja, turvaja (*Heinamaa on põllu ema*).]

Turner näitab, et XYZ-struktuurid võivad mitmel viisil hajuda ja laieneda.

Genitiivi asemel võib olla nt. mingi muu vorm. Näiteks kui allikalale REIS, TEEKOND on juba tuvastatav, siis pole vormimuutusel põhimõttelist tähtsust. Nii saab rääkida **suunda** osutavate metafooride sarjast:

Ebaõnn on esimene rada tõe poole
Endast lugupidamine on värav taevasse
Anarhia on astekivi (stepping stone) monarhia poole
Rist on reedel, mis viib taevasse
Juust on piima hüpe surematuse poole

Genitiivse "vaheliikme" asemel võib olla nt. **nud-vormiline** või **v-kesksõnaline** või **adjektiivne**:

Arhitektuur on kivilinenud muusika
Keel on fossiilne luule
Romb on kokkulitsutud ruut
Daniel Webster on pükstega aurumasin

(D. W. oli Ameerika 19. saj. alguse jurist ja riigimees. Ma pole kindel, kas ta oli "aurumasin" sellepoolest, et oli paks ja kogukas, või sellepoolest, et tegutses energiliselt ja võimsalt. Igatahes on tekkiv visuaalne kujutus pükstega aurumasinadest väga ere ja mõjuv.)

XYZ-vanasõnad nagu muudki on üldistavad ja ka ütluse subjekt, st. X-element põhimõtteliselt fikseeritud.

Turner toob aga näiteid ka **deiktilise alisega** juhtudest (Keegi on..., Miski on...):

kõndiv entsüklopeedia
elav sõnnikukäru
kõndiv ajapomm
jalgadega arvuti

Mõnesid taolistest vaatleb Turner lähemalt ja püüab neid ühtlasi liigitada selle järgi, kas mittesubstantiivseks degenerereerunud "keskliige" kuulub loomulikult allikalale või sihtalale või on neutraalne või sobimatu nende mõlemaga.

• **Keel on fossiilne luule (Language is fossil poetry)**

Turner mõtestab olukorda nii, et *keel* on sihtdomeeni mõiste ja *poeesia* on allikdomeeni mõiste ja keskliige *fossiilne* on nende mõlema jaoks sobimatu, ütleb, et keelt ja poeesiat saab siiski seostada fossiliseerumisega geneerilise tasandi kaudu, ja jõuab selleni, et lähtelause on põhimõtteliselt sama, mis *Keel on poeesia fossiil* (st. kivistis).

[Mulle näib, et Turner sõidab siin end nurka kinni, kui uskuda, et geneeriline tasand talitleb allik- ja sihtskeemi suhestamisel **nagunii alati**, mõtestades ära analoogia nende vahel. Teda segab ilmselt lähtelause A ON B -struktuur, mille järgi B-substantiiv peaks nagu automaatselt esindama allikdomeeni, ja see, et *fossil* on adjektiiv. Kui me sellest ei hooliks, võiks anda adekvaatsema alternatiivse mõtestuse: *keel* ja *poeesia* on mõlemad sihtalale kuuluvad mõisted, allikalale esindab ainult *fossiil(ne)*; aforism püüab öelda umbes seda, et

keel on poeesia suhtes sama, mis fossiilne kivistik on elava organismi suhtes.

- ***Las Vegas on Ameerika Monte Carlo***

Turner ütleb, et *tud*-vormilise keskliikmega ütlused kätkevad tihti omalaadset **transformatsiooni** tehet allik- ja sihtala vahel, nagu juba mainitud *Romb on kokkulitsutud ruut*. Kuid seda tehet võib tajuda muudegi vormide korral, sh. ütluses Las Vegase ja Monte Carlo kohta.

Tunnistan, et mina poleks selle ütluse õiget tähendust suutnud omal jõul välja mõtestada ja arvasin, et see tähendab lihtsalt 'Las Vegas on Ameerikale sama mängupõrgute sümbol, mis on Monte Carlo Euroopale'. Kuid Turner seletab, et ütlus viitab nimelt nn. amerikaniseerumise protsessile. Monte Carlo on euroopalik, klassikaline, väärikas, aristokraatlik jne., seega tähendab ütlus õieti: 'Las Vegas on Monte Carlo labastunud, vulgariseerunud, tõusiklik jne. vaste'.

[Sama transformatsiooni-efekti ekspluateeritakse mitmetes keerdküsimustes:

★ *Mis on krokodill?* — *Krokodill on Partesse astunud sisalik*

★ *Mis on sisalik?* — *Sisalik on saleduskuuri läbiteinud krokodill*

★ *Mis on sardell?* — *Sardell on viiner ärritatud olekus*

Veelgi üldisemalt aga (ükskõik, kas transformatsiooni annab näha või mitte) on küsimus taas teatud sisukomponentide aksioloogilises ettemärgistatuses. Kui ma ütlen näiteks: *Merilai on Tartu Undusk*, siis see võib tunduda sisuliselt väärana või õigena, kuid igal juhul võib tajuda ütleja taotlust näidata Tartut Tallinnast madalama astme kohana, provintsilinnana, perifeeriana, kus kõik on villane ja "Assamalla moodi".]

Tundub seega, et on raske saavutada harmooniat ja koordinatsiooni figuratiivsete üksuste kognitiivse (kontseptuaalse) ja keelevormilise kirjelduse vahel. XYZ-ütluste mõtestamise juurde näib prototüüpselt kuuluvat tõesti teatav "4. liikme väljaarvutamise" tehnika. Kuid XYZ-vormist kui välisvormist saab ühtaegu tõmbur, vormimall, mis imeb endasse ka rohkesti muusuguseid juhte. Kasvõi *Laiskus on kuradi peapadi* nõuab palju keerukamat mõtestusaparatuuri, kuna kõik kolm sõnalist konstituenti kuuluvad ilmselt igaüks erinevasse mõistedomeeni. Teisalt, kui taas meenutada meie näiteid poisslapse ja täkutsälu kohta või lapse ja koera kõrvutusi, on sama ilmne, et vormiline variaablus kannab ulatuslikult laiali asjad, mida me tajume sisuliselt või mõisteliselt ühtekuuluvaina.